

Met grapjes over andere bevolkingsgroepen begeef je je op glad ijs. Soms is vooral achteraf te zien dat iets écht te ver ging. Bijvoorbeeld in de humoristisch bedoelde werken van Jan Schenkman: enorm populair, flink antisemitisch.

EWOUT SANDERS

Lachen om Levie

Grappig bedoeld antisemitisme



Levie Mozes Zadok
in Jan Schenkmans
Tweede belangrijke brief.

Laat ik beginnen met een bekentenis. In mijn puberteit, halverwege de jaren zeventig, vond ik het grappig om af en toe nep-Surinaams te praten. Er kwamen toen, in verband met de onafhankelijkheid van Suriname, opeens veel Surinamers naar Nederland en dus hoorde je hun zangerige, fraaie uitspraak van het Nederlands vaker dan daarvoor. We bakten er niks van, mijn vrienden en ik, maar we deden het en hadden er lol om.

Lachen om of spotten met uitspraak die afwijkt van wat je gewend bent, is waarschijnlijk zo oud als het Nederlands zelf. Stadsmensen die lachen om plattelanders, armen die spotten met de kaktaal van de rijken, enzovoorts. Meestal wordt er niet veel kwaads mee bedoeld, maar soms zit er wel degelijk venijn bij. Dan wordt er niet alleen gegniffeld om een afwijkende uitspraak, maar liften er allerlei vooroordelen mee. Over hoe dom boertjes van buiten zijn, hoe zuunig Zeeuwen en hoe 'raar' Chinezen ("pinda, pinda, lekka, lekka"). Je kunt je verwonderen of zelfs (plaatsvervangend) schamen over dit soort flauwigheden, zoals ik met enige gêne terugkijk op mijn nep-Surinaams.

SAM EN MOOS

Wat we ons nu bijna niet meer kunnen voorstellen, is dat Nederlanders het lange tijd heel amusant vonden om op een malle manier Joden na te praten. Oudere lezers zullen zich wellicht Max Tilleur (1909-1990) herinne-

ren, een Joodse komiek die beroemd werd met onder meer Sam-en-Moos-moppen. Hij vertelde die met wat toen nog door menigeen werd herkend als een typisch Joods accent. Een beetje lispelend en zangerig en dik aangezet.

Tilleur was zelf Joods en dat gaf hem een vrijbrief om op die manier grapjes te maken. De ongeschreven regel is immers: iemand van buiten mag geen grapjes maken over de groep, want dat is discriminatie, maar iemand uit de groep mag dat wel, want dan is het zelfspot. Tilleurs werk werd in Joods Nederland steeds minder gewaardeerd, en hij was de laatste die hier succes mee had.

De éérste humorist die landelijk succes had met het bespotten van Joden en het Joods-Nederlands, was de Amsterdamse onderwijzer en veelschrijver Jan Schenkman (1806-1863). Met Kerst 1854 gaf Schenkman, tevens de bedenker van Zwarte Piet en schrijver van het lied 'Zie ginds komt de stoomboot', een pamflet uit waarin hij het fictieve personage Levie Mozes Zadok opvoert. Het gaat zogenaamd om een brief van deze staatarme schoenpoetser aan zijn moeder.

GRAANTJE MEEPIKKEN

Schenkman's pamflet was onverwacht een ongekend succes. Binnen twee weken werden er elfduizend exemplaren van verkocht. Dit schudde andere uitgeverij waker, die een graantje wilden meepikken. Er verschenen Zadok-liederen, Zadok-gedichten en Zadok-tekeningen,

en binnen een paar maanden waren er in heel Nederland zestien Zadok-uitgaven op de markt, waarvan ruim 54.000 exemplaren werden verkocht – een enorme verspreiding.

Sterker: Schenkman zette dit genre (brief van een fictief Joods personage aan het thuisfront) hiermee definitief op de kaart. Het voordragen van dergelijke brieven, dan wel van sketches of liederen in nep-Joods dialect, bleef zeker tot in de jaren dertig van de twintig-

Er wordt gespot met Joodse namen: Lijpie Smoel, Moses Voddemand, Nathan Zierkool.

ste eeuw een geliefd tijdverdrijf. Het kwam in alle rangen en standen voor en ging soms gepaard met een verkleedpartij: grote nepneus op en oude kleren aan. Onder de toehoorders werden blaadjes uitgedeeld met liedjes in het nep-Joods, om mee te zingen.

In totaal zijn er, uit de periode 1854-1930, zo'n honderd van dit soort sketches en liedjes bekend. Inhoudelijk vertonen ze veel overeenkomsten. De hoofdpersoon is meestal een arme Joodse straathandelaar die zijn goederen of diensten probeert te slijten. Tussendoor maakt hij of zij grapjes over actuele politiek.

KRIJG DE KOORTS

Om Joden te bespotten worden enkele vaste ingrediënten door elkaar gehusseld. Zo wordt er gespot met Joodse voor- en achternamen. De mannen heten meestal Bram, Isaac, Levie, Lijpie, Mozes, Nathan of Sam; de vrouwen Racheltje, Saartje of Roosje. De hilariteit zal zijn verhoogd door de combinatie met ongewone achternamen. Te denken valt aan Levie Glasslijper, Lijpie Smoel, Moses en Vogeltje Voddemand en Nathan Zierkool.

In de teksten vind je woorden, uitroepen, uitdrukkingen en grammaticale constructies die als typisch Joods werden beschouwd. Tamelijk standaard zijn woorden als *gojim* ('niet-Joden'), *massematten* ('handel, negotie'), *memmele* ('moeder'), *moos* ('geld') en *sjofel* ('armoedig'). Je vindt er uitroepen als *attenoje* ('mijn Heer!'), *nah* ('nou ja') en *begotje* ('bij God!'). Plus de zegenwens *blijf gezond* en de verwensing *krijg de koorts*.

De Joodse 'tongval' wordt meestal weergegeven door de letter *h* aan een woord toe te voegen en door bepaalde klinkers (*i* en *e*) en medeklinkers (*p*, *t*, *k*) te vervangen. Zo wordt 'Ik ben' tot 'Hik bin.' Tot slot grossieren deze teksten in grammaticale constructies die als typisch Joods-Nederlands werden beschouwd. Eén voorbeeld: "Ik zal je zeggen hoe as het komt dat ik je niet bin kommen staan eerder te schrijven."

Voor de goede orde: halverwege de negentiende eeuw was Jiddisch onder veel Joden de dagelijkse voertaal. Nederlands was hun tweede taal.

POLITIEK INCORRECT

Veel Joden leefden indertijd in grote armoede. Ook dat is in de Zadok-brieven een onderwerp van spot. In een van de voordrachten is Levies moeder zó arm dat zij Levies ongefrankeerde brief niet wil accepteren: "Over wat denk je wel! Denk je as je memmele der geld op den rig groeit."

Er wordt soms gespot met de Joodse traditie om kleren te scheuren als teken van rouw, met orthodoxe vrou-

wen die een pruik dragen en met de gewoonte om op zaterdag een 'sjabbesmeid' in te huren om vuur aan te steken. Maar het vaakst worden twee karaktereigenschappen bespot die lang als typisch Joods werden beschouwd: lafheid en ondernemerszin.

Dat laatste beeld is zó sterk dat het woord *Jood* in het Nederlands onder meer de betekenissen 'uitdrager' en 'al te handige, gewiekste zakenman' heeft gekregen – definities die inmiddels in de grote van Dale zijn voorzien van het label 'beledigend'. In vrijwel alle teksten in nep-Joods dialect wordt dit klassieke vooroordeel uitgevent. De personages willen doorlopend 'toffe massematte' maken, goede handel drijven, dan wel 'sjacheren'.

Ik vermoed dat veel lezers inmiddels dezelfde ervaring hebben als ik toen ik deze uitgaven bestudeerde: dit is politiek incorrect in de overtreffende trap, dit schuurt, dit kan écht niet. Ook toen zullen veel mensen hebben gedacht of beweerd: we bedoelen er niks kwaads mee, het is gewoon grappig bedoeld – argumenten die je tegenwoordig vaak hoort in de discussie over die andere creatie van Jan Schenkman: Zwarte Piet. Toch zie je dat steeds meer mensen met enige schaamte op dié traditie terugkijken, zoals op de stereotypering van alle minderheden. ◀

Afgelopen maand verscheen van Ewoud Sanders het boek *Lachen om Levie. Komisch bedoeld antisemitisme (1830-1930)*, Walburg Pers, € 15,-. ISBN 978 94 6249 626 2

